

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 655-670.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.02.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.03.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLİ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ
(KENTLİ) BEY

 10.53718/gttad.1432413

 COŞKUN KUMRU*

ÖZ

1933 yılında Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, bölgedeki tarihî ve siyasi dönüşümleri gösteren önemli bir kilometre taşı olarak öne çıkmaktadır. Bu girişim, bölgedeki etnik ve kültürel çeşitliliği yansıtan ulusal kimlik oluşturma çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Yeni Cumhuriyet kurulduğu andan itibaren başta Türkiye'den olmak üzere siyasi, ekonomik ve askerî alanda destek arayışına girmiştir. Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu sıralarda yeni hükümetin müsteşarı sıfatıyla İzmirli Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey'in Kaşgar'da olduğu bilinmektedir. Mustafa Ali Bey'in Türkistan bağımsızlık mücadelesine destek vermek amacıyla Türkiye'den Kaşgar'a gittiği anlaşılabilir. Bu gidişin detayları hususunda bir netlik bulunmamaktadır. Kendisinin Atatürk'e muhalefet sebebiyle sürgünde bulunduğu ve İzmir Suikasti davasına adının karıştığına dair teyit edilememiş iddialar mevcuttur. Mustafa Ali Bey, Hoca Niyaz Hacı ve Sabit Damolla'nın liderliğini yaptığı Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin askerî ve mali meselelerinde aktif çalışmalar yürütmüş, eğitim alanında önemli planlamalarda bulunmuştur. Mustafa Ali Bey, Türkiye Cumhuriyeti'nden Doğu Türkistan'ın istiklal mücadelesinde destek talep etmiştir. Türkiye, tarih boyunca Türk dünyası ile kültürel ve tarihî bağlarını güçlendirmeye özen göstermiştir. Ancak Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin dönemin uluslararası politika koşulları ve bölgesel gerilimler nedeniyle Türkiye ile doğrudan diplomatik etkileşimi sınırlı kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü devletlerle olan diplomatik ilişkileri bu hassas meselede daha dikkatli bir yaklaşım benimsemesine neden olmuştur. Zira Türkiye, o dönemde içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik zorluklarla mücadele ediyordu. Bu nedenle, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık çabalarına doğrudan destek sağlama veya resmî bir tanıma konusunda sınırlı bir kapasiteye sahipti. Bununla birlikte, bilhassa kamuoyunda kendini gösteren Türk dünyasıyla dayanışma arzusu, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık çabalarının sempatiyle izlenmesine neden oldu. Diğer taraftan Rus neşriyatında Mustafa Ali Bey ve Doğu Türkistan meselesine dair dezenformasyon içeren pek çok haber yapıyordu. Türk Hükümeti ve diplomatik çevreler bu gelişmeler karşısında Doğu Türkistan hareketine ilişkin istihbarî pek çok malumat topluyordu. Neticede Çin hükümeti ve Sovyetler Birliği'nin baskıları sonucunda Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık çabaları bastırıldı ve bölge, Çin'in kontrolü altına girdi. Yeni kurulan cumhuriyetin tarihe karışmasıyla birlikte görevi sona eren Mustafa Ali Bey, Türkiye'ye geri dönerek kısa bir süre sonra da aktif siyaset hayatına dahil oldu. Doğu Türkistan'ın tarihinde önemli bir dönemeç olarak kabul edilen bu süreç, bölgedeki siyasi dinamikler üzerinde uzun vadeli etkiler bırakmıştır. Çin'in baskısı altında Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ömrünün sona ermesiyle birlikte, Türkiye'nin bu bölgedeki politik duruşu daha belirgin hale gelmiştir. Türkiye, zamanla bölgedeki Türk nüfusu ve kültürel bağlarını güçlendirmek adına diplomatik, kültürel ve ekonomik açıdan daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Müsteşar Dr. Mustafa Ali Bey'in Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ndeki vazifesi ve çalışmaları daha önce müstakil bir araştırmamanın konusu olmamıştır. Çalışmamızda Türk Diplomatik Arşiv belgeleri ışığında Mustafa Ali Bey'in Doğu Türkistan mücadelesindeki yeri ve önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey, Doğu Türkistan, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Hoca Niyaz Hacı, Sabit Damolla, Türkiye Cumhuriyeti.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, E-Posta: ckumru@pau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5852-6855.

**DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR:
DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY**

**AN UNDERSECRETARY IN THE HISTORY OF EAST TURKESTAN NATIONAL STRUGGLE: DR.
MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY**

ABSTRACT

The establishment of the Kaşgar East Turkestan Republic in 1933 stands out as a significant milestone reflecting the historical and political transformations in the region. This initiative is part of an effort to create a national identity reflecting the ethnic and cultural diversity in the region. Since its establishment, the New Republic has sought support, particularly from Turkey, in the political, economic, and military fields. It is known that Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey from İzmir was in Kashgar during the establishment of Kaşgar East Turkestan Republic, serving as the undersecretary of the new government. It is understood that Mustafa Ali Bey went from Turkey to Kashgar to support the Turkestan independence struggle; however, there is no clarity regarding the details of this journey. There are unconfirmed claims that he was in exile due to opposition to Atatürk and that his name was implicated in the İzmir assassination case. Mustafa Ali Bey actively contributed to the military and financial affairs of the Kaşgar East Turkestan Republic, led by Noca Niyaz Hacı and Sabit Damolla. He also made significant plans in the field of education. Mustafa Ali Bey requested support for the independence struggle of East Turkestan from the Republic of Turkey. Throughout history, Turkey has been careful to strengthen its cultural and historical ties with the Turkic world. However, due to the international political conditions of the time and regional tensions, direct diplomatic interaction between the Kaşgar East Turkestan Republic and Turkey remained limited. Diplomatic relations of the Republic of Turkey with major powers have led to a more cautious approach to this sensitive issue. Turkey was grappling with political and economic challenges during that period. Therefore, it had limited capacity to provide direct support or official recognition to the independence efforts of the Kaşgar East Turkestan Republic. However, the desire for solidarity, especially evident in public opinion towards the Turkic world, led to sympathetic attention to East Turkestan's independence efforts. On the other hand, Russian publications were producing numerous disinformation pieces about Mustafa Ali Bey and the East Turkestan issue. The Turkish government and diplomatic circles were gathering a significant amount of intelligence on the East Turkestan movement in response to these developments. Ultimately, under the pressures from the Chinese government and the Soviet Union, the independence efforts of the Kaşgar East Turkestan Republic were suppressed, and the region came under China's control. With the collapse of the newly established republic, Mustafa Ali Bey, whose mission had come to an end, returned to Turkey and shortly thereafter became actively involved in political life. The process, considered a crucial turning point in the history of East Turkestan, has had long-term effects on the political dynamics in the region. With the collapse of the Kaşgar East Turkestan Republic under the pressure of China, Turkey's political stance in this region has become more pronounced. Over time, Turkey has started to play a more active role diplomatically, culturally, and economically to strengthen its ties with the Turkish population and cultural connections in the region. The duties and efforts of Secretary Dr. Mustafa Ali Bey in the Kaşgar East Turkestan Republic have not been the subject of a separate investigation before. In our study, the role and significance of Mustafa Ali Bey in the struggle of East Turkestan will be discussed in the light of Turkish Diplomatic Archive documents.

Keywords: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey, East Turkestan, Kaşgar East Turkestan Republic, Hoca Niyaz Hacı, Sabit Damolla, Republic of Turkey.

GİRİŞ

Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu (Şarkî) Türkistan, 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı (Garbî) Türkistan adı verilmektedir. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km², Batı Türkistan'ın 3.836.503 km²'dir.¹ Doğu Türkistan ifadesi, 19. yüzyılın başlarından itibaren hem Türk milliyetçileri hem de Ruslar tarafından bu coğrafyayı Batı Türkistan'dan ayırmak için kullanılmıştır.² Doğu Türkistan'ın jeopolitik önemi başta Çinliler, Ruslar ve İngilizlerin dikkatlerini bölgeye çekmiştir. Bölge, 18. yüzyıldaki Çin istilasına kadar muhtelif siyasal oluşumlara sahne olmuş, sonrasında büyük devletlerin politikalarının önemli bir hedefi haline gelmiştir. Çinliler için Doğu Türkistan coğrafyası vazgeçilemez bir öneme sahipken, İngiltere için Hindistan sömürge yolunun güvenliği ve Çin ile Rusya arasındaki tampon bölge olması açısından değerliydi. Bilhassa Rus ve Çin mücadelesi Doğu Türkistan tarihinde önemli izler bırakmıştır.

1911'de Mançu Hanedanı devriliş Çin Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu tarihten 1949'a kadar Doğu Türkistan'ı, merkezden gönderilen fakat merkezî yönetime fazla bir bağlılık göstermeyen genel valiler idare

¹ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556.

² Arienne M. Dwyer, *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*, East-West Center Washington, Washington 2005, s. 51.

etmiştir. Habibzâde Ahmet Kemal (İlku), İttihat ve Terakki'nin ileri gelen ismi Talat Paşa tarafından tam da bu sıralarda, yani 16 Şubat 1914'te Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Öğretmen sıfatıyla Kaşgar yollarına düşen Ahmet Kemal Bey, Kaşgar'da öğretmen okulu açmış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.³ Diğer taraftan İttihat ve Terakki yönetimi beş kişiyi daha Türkistan'a göndermiştir. Teşkilât-ı Mahsusa görevlileri olarak Adil Hikmet Bey'le birlikte Kuşçubaşı Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah Bey, İbrahim Bey ve Hüseyin Bey Türkistanlıları aydınlatmak, bir anlamda onların irfan teşkilatını idare etmek maksadıyla Türkistan'a gelmişlerdir. 1916 isyanının en şiddetli safhalarından biri olan Kırgızların Yedisu isyanını sevk ve idare eden Türk zabıt heyeti bu mücadelede Ruslara büyük zarar vermiştir. Harekâtın kurmay başkanlığını da Adil Hikmet Bey yapmıştır.⁴ Netice itibarıyla isyan hadisesi başarısızlıkla sonuçlansa da söz konusu isimlerin Türkistan mücadelesine olan katkıları yadsınmamalıdır. Bu devrin karakteristik bir özelliği de Türk milliyetçiliği cereyanının hızla yayılması ve Türkiye dışındaki Türk topraklarını da etkilemeye başlamasıdır. Yaşanan gelişmeler Türkistan Türklüğünün Türkiye'nin dikkat merkezinde olduğunu da göstermiştir. Türkistan'a gönderilen isimlerin bu topraklarda bıraktıkları mücadele tohumları, sonraki dönemlerde vuku bulacak olan millî ayaklanmaların ve kurulacak olan cumhuriyetlerin temelini teşkil etmiştir.

Doğu Türkistan'da müstakil bir hükümetin kuruluşuna giden süreç, Çinli yetkililerin Türk halkına yönelik keyfi yaklaşımları, Kumul Wanglığı'nın lağvedilmesi ve Kumul'da bir Uygur beyinin kızı ile evlenmek istenmesi üzerine gelişen olaylarla şekillenmiştir.⁵ Bu aşamada Doğu Türkistan'daki Uygurlar ve diğer Türk halklarının bir dereceye kadar Panislâmci ve Pantürkçü duygulardan etkilendiğine dair literatürdeki anlatımlar gerçeği yansıtmamaktadır.⁶ 1930'ların başındaki Kumul ve Turfan isyanlarının da kanıtlandığı gibi Çin ile geleneksel ilişki geçmişine sahip bölgeler dahi isyanlardan muaf değildir.⁷ Bölgedeki Çin kontrolüne karşı başkaldıran Türklerin kendi aralarında dinî ve bölgesel birtakım hiziplere bölündüklerinden hareketle birleşik bir liderliği ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır.

1930'lu yıllarda Doğu Türkistan'ın yoğun gündemi içinde İstanbul'dan geldikleri bilinen iki Türk dikkat çekmiştir. Çinli Müslümanların komutanı General Ma Zhongying, 1931'in başlarında Urumçi'den kuzeybatı Gansu'ya seyahat eden bu iki isimden Doğu Türkistan'daki siyasi durum hakkında bilgi almıştır. Bu iki kişi daha sonra Ma'nın askerî karargâhına bağlanmış ve bunlardan biri olan Kemal Kaya Efendi, General Ma'nın Genelkurmay Başkanı olmuştur.⁸ Kemal Kaya Efendi'nin Çin askerî güçlerine karşı Müslümanların zaferlerinde pay kazandığı, Müslüman kuvvetlerini takviye ve çoğaltmak noktasında başarı gösterdiği ve bu doğrultuda nüfuzunu giderek genişlettiği anlaşılmaktadır.⁹

Türklerin baskıcı Çin yönetimine karşı mücadeleleri sonucunda 12 Kasım 1933'te Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurmuş olmaları dikkat çeken bir gelişmedir.¹⁰ Yeni devletin yönetimi, bölgenin güneydeki üçte birini Kaşgar'dan kontrol ediyordu.¹¹ Cumhuriyetin kabinesi siyasi önemi nedeniyle Kaşgar'da vazife görmekteydi. Reisicumhur Hoca Niyaz Hacı ise Aksu şehrinde bulunmaktaydı.¹² Bununla birlikte Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin temel hedefi Tarım Havzası'na dayalı bağımsız bir Müslüman devlet tesis etmektir. Politikaları, şeriata dayalı, ancak belirli eğitim, ekonomik ve sosyal reformları kapsayan bir İslâmî sistemin kurulmasına yöneliktir.¹³ Doğu Türkistan'da bu surette millî ve müstakil bir devletin tesis edilmesi Rusya ve Çin'de endişeye neden olmuştu.¹⁴ Hükümet bir yandan kurtarılmış olan bölgeleri elde tutmaya gayret ederken diğer yandan da yeni kurulan cumhuriyetin yapısını bir anayasa ile takviye etmeye çalışıyordu. Bu amaçla

³ Ahmet Kemal Bey'in Doğu Türkistan'daki faaliyetlerine ilişkin detaylı bilgi için Bkz. Ahmet Kemal İlku, *Çin Türkistan Hâtıraları - Şanghay Hâtıraları*, haz. Yusuf Gedikli, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1997.

⁴ İttihat ve Terakki'nin 1914'te Türkistan'a göndermiş olduğu beş Türk'ün çalışmaları için Bkz. Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022.

⁵ Cumhuriyetin kuruluşuna giden süreçte dair detaylı bir okuma için bkz. Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 74-118.

⁶ Bu yöndeki anlatımlar için Bkz. Michael Dillon, *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest*, Routledge Curzon, London & New York 2004, s. 20; Yangbin Chen, "From Uncle Kurban to Brother Alim: the politics of Uyghur representations in Chinese state media", içinde *Inside Xinjiang: Space, place and power in China's Muslim Far Northwest*, Ed. Anna Hayes & Michael Clarke, Routledge, New York 2016, s. 100.

⁷ Ildikó Beller-Hann, *Community Matters in Xinjiang 1880-1949: Towards a Historical Anthropology of the Uyghur*, Brill, Leiden & Boston 2008, s. 48.

⁸ Andrew D. W. Forbes, *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949*, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 54-55.

⁹ Bu dönemde Doğu Türkistan'a giden Türklerin askerî faaliyetlerine ilişkin bkz. W. Petro, "Mongolia, Kansu, and Sinkiang as seen by a member of the Haardt-Citroën expedition", *Journal of The Royal Central Asian Society*, C. 20, S. 2, 1933, s. 211; Lars-Erik Nyman, *Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interests in Sinkiang, 1918-1934*, Esselte studium, Malmö 1977, s. 104.

¹⁰ Dru C. Gladney, "Islam in China: Accommodation or Separatism?", içinde *Islam in World Cultures: Comparative Perspectives*, Ed. R. Michael Feener, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA. 2004, s. 174; Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafı ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952, s. 42.

¹¹ Gardner Bovingdon, *Autonomy in Xinjiang: Han Nationalist Imperatives and Uyghur Discontent*, East-West Center Washington, Washington 2004, s. 18.

¹² Habiburrahman El Bageri, "Doğu Türkistan Cumhuriyeti Kabinesi", *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ed. Tülây Duran, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006, s. 422.

¹³ Michael E. Clarke, *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, New York 2011, s. 32.

¹⁴ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Dâvâsı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 157.

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

İstiklal Cemiyeti 3 Aralık'ta 30 maddeden müteşekkil bir anayasa tasarısı neşretti.¹⁵ Bu elbette bir anayasa tasarısı idi ve henüz Doğu Türkistan halkı veya kurulması düşünülen millet meclisi onayına sunulmamıştı.¹⁶ Diğer taraftan hükümet, *Şarkî Türkistan* adıyla resmî bir gazete de çıkarmaya başladı.¹⁷

Yeni kurulan devlet, Han, Tungan ve Sovyet karşıtı duyguların hâkim olduğu bir liderlikle ilan edilmişti. Cumhuriyet; bayrağı, para birimi ve hükümetiyle tamamen gelişmiş bir devlet olmasına rağmen ne Orta Doğu ülkelerinden ne de Nankin hükümetini destekleme konusunda katı bir politikaya sahip olan İngiltere'den diplomatik tanınmayı başaramadı.¹⁸ Bir diğer önemli nokta Doğu Türkistan bağımsızlık hareketi ortaya çıktığında, Atuş'taki Ceditçi okullarda Türkiye'de eğitim görmüş öğretmenlerin, öğrencilerini söz konusu mücadeleyi desteklemek için harekete geçirmeleriydi. Bu koşullar, Türkiye'ye seyahat eden Uygur aydınları arasındaki bağlantı ağını göstermektedir. Özellikle Uygur aydınlanmasının başlıca aktörlerinin birçoğunun daha sonra Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi'nin liderleri haline gelmesi, iki hareket arasındaki ideolojik bağları ortaya çıkarmaktadır.¹⁹

Yeni kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin, varlığını devam ettirebilmek için ekonomik desteğe ihtiyacı vardı. Ordunun tanzimi ve yeni nesil silahlarla donatılması gerekiyordu. Söz konusu sıkıntıları gidermek amacıyla devlet vergi yasaları çıkarsa da halkın ekonomik durumunun kötü olması sebebiyle istenen netice alınmadı. Bu sebepten Kaşgar Doğu Türkistan Hükümeti, istiklalinin diğer ülkelerce tanınmasını sağlamak ve askerî-malî yardım talep etmek amacıyla İngiltere, Afganistan ve Türkiye gibi bazı ülkelere elçilik heyetleri gönderdi.²⁰ Bir diğer mesele de Doğu Türkistan'da yetişmiş Türk münevverlerinin sayısının yok denecek kadar az olması idi. Bu durum istiklal mücadelesinin uluslararası kamuoyunda yankı bulmasını güç kılmaktaydı. Doğu Türkistanlı münevverler, Doğu Türkistan davasını anlatmak için büyük zorluklara katlanıyorlardı.

1933'teki Doğu Türkistan istiklâl hareketine bazı Batılı hükümetler olumlu yaklaşırken Sovyet Rusya geniş Türk topraklarını hâkimiyetinde bulundurduğu için bu gelişmeler karşısında rahatsızlık duymuştur. Doğu Türkistan'daki gelişmelere ilişkin raporlar, Türk basını tarafından başlangıçta coşkuyla karşılanmasına karşın kamuoyunda geniş ölçüde yer bulmuştur. Yeni kurulan cumhuriyet, "*mükemmellik yolunda ilerleyecek modern bir devlet*" olarak temsil edilmiştir. Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Ankara'daki Türk hükümetine gönderdiği "*Özgür Doğu Türkistan'ın Gök Bayrağı'ndan aziz Türkiye'nin al Bayrağı'na selamları*" ileten yılbaşı telgrafı Anadolu Ajansı tarafından geniş çapta dağıtılmıştır.²¹ Doğu Türkistan'a ilişkin haberlerin dönemin Türk matbuatında önemli ölçüde yer bulduğu ve bölgeye yönelik bir kamuoyu desteği yaratılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.²²

1. Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey

Kasım 1933'te Doğu Türkistan davasına gönül vermiş İzmirli Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey²³ ve Mahmut Nedim (Kaytmaz) adlı emekli bir subay, yeni kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin danışmanları olarak Kaşgar'a geldiler. Zikredilen kişiler hakkında Panturancı sebeplerle Kemalizm karşıtı bir sürgüne maruz kaldıkları yönünde teyide muhtaç bilgiler bulunmaktaydı.²⁴ Max Beloff da bu kişilerin anti-kemalist sürgünde oldukları iddiasında bulunmuştur.²⁵ Bununla birlikte Mustafa Ali Bey ve arkadaşlarının Kemalizm karşıtı bireyler olup olmadıklarına ilişkin somut bir veri bulunmamaktadır. İzmir Suikasti davasında yargılananlar arasında isimleri geçmeyen bu kişilerin Serbest Fırka olayına katılmış olma ihtimalleri bulunmaktadır.²⁶

İsa Yusuf Alptekin, Kaşgar'a gelen isimler arasında Türk tabiiyetinde ve Suriye asıllı olan Ahmet Tevfik Paşa'yı da zikretmekte ve söz konusu isimlerin hangi maksatla, kim tarafından ve hangi vazifeye gönderildiklerinin anlaşılmadığını ifade etmektedir.²⁷ Mehmet Emin Buğra, Türkiye'den Kaşgar'a gelen bu kişileri "*maceraperest*" olarak tanımlayarak Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başbakanı Sabit Damolla'nın

¹⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1995, s. 313-316.

¹⁶ Timur Kocaoğlu, "Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, S. 66, 2006, s. 31.

¹⁷ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, Alaeddin Matbaası, İstanbul 1945, s. 187.

¹⁸ Gardner Bovington, *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*, Columbia University Press, New York 2010, s. 36.

¹⁹ Wang Ke, *The East Turkestan Independence Movement: 1930s-1940s*, The Chinese University Press, Hong Kong 2018, s. 32.

²⁰ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Aygan Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 396.

²¹ *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Aralık 1933.

²² Türk kamuoyunda Doğu Türkistan'a ilişkin haberler için bkz. Mevlüt Çelebi, "Türk Kamuoyunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)", içinde *20. Yüzyıl Başlarından Günümüze Türk Dünyasındaki Siyasi, İktisadi ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 73-110.

²³ 1898 doğumlu olan Mustafa Ali Bey, Dahiliye mütehassısıdır.

²⁴ Forbes, *age*, s. 115, 248.

²⁵ Max Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929-1941*, vol. I, Oxford University Press, London 1966, s. 234.

²⁶ Abdul Ahat Alpdican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 463.

²⁷ İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985, s. 264.

askerî danışmanları sıfatıyla bu konulara müdahil olduklarını belirtmektedir. Buğra'nın iddiasına göre Sabit Damolla, Hoten hükümeti ve Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'dan görüş almadan kendi kabinesini kurmuştur.²⁸

Mustafa Ali Bey esasen iyi eğitim görmüş, Ali Fethi Okyar'ın kapattığı Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda vazifeler üstlenmiş entelektüel bir şahsiyetti. Kendisi bir eğitim programı hazırlayarak Doğu Türkistanlı gençlerin modern bir eğitim alması noktasında neler yapılacağını Eğitim Bakanı Abdülkerim Han Mahmud Bey ile görüşmüş ve onun onayını almıştı. Bununla birlikte Mustafa Ali Bey, eğitim programını uygulamaya koyabilmek için maddi desteğe ihtiyaç duyuyordu. Kendisi cephane işlerini halletmek ve Hindistan'daki dost Müslümanlardan yardım temin etmek gibi vazifeler üstlendi.²⁹ Hükümet üyeleri ile görüşme yapan Mustafa Ali Bey, Müslümanlar arasında malî destek sağlamak için kampanya yapmak amacıyla Hindistan'a gitti. 1930'lu yılların ekonomik darboğazı içinde Hintli Müslümanlar, Doğu Türkistan'daki dindaşlarına imkanları nispetinde yardımda bulundular. İngilizler Mustafa Ali Bey'in faaliyetlerini adım adım takip ederek vuku bulan gelişmeleri Londra'ya rapor ettiler. Raporunda "*Dr. Mustafa Ali, Hintli Müslümanlardan istediği kadar malî destek sağlayamadı*" bilgisine yer verilmişti. İngiliz yetkililer Mustafa Ali Bey'in Afganistan'daki faaliyetlerini de yakından takip etmiştir. Afganistan'da bulunan İngiliz diplomatlar, onun Avrupa'daki Türkistanlılarla temas halinde olduğuna dikkat çekmişlerdir.³⁰

Yaş Türkistan dergisinin Mart 1934 tarihli yazısında 25 Ocak'ta Peşaver'deki Türkistanlı Göçmenler Cemiyeti'nin bir toplantısına Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Dışişleri delegesi sıfatıyla Mustafa Ali Bey'in de davetli olarak yer aldığı belirtilmiştir. Göçmenler, Doğu Türkistan'ın istiklâline kavuşmasını ve yeni cumhuriyet idaresinin tesisini memnuniyetle karşılamış ve bu vesileyle Mustafa Ali Bey'e tebriklerini iletmışlerdir. Bu faslın ardından Mustafa Ali Bey toplantıya iştirak eden göçmenlere bir konuşma yapmıştır: "*Ey benim ırkdaşlarım, kan kardeşlerim! Ben sizlere müjdeli haber getirdim. Doğu Türkistan mücahitleri tarafından selam getirdim. Bugün Doğu Türkistan'ın kurtulması sizin vatanınızın kurtulması demektir. Tez zamanda sizlerin vatanınız da kurtulur. Çalışınız. Çalışkan kavimler elbette kurtulur. Kurtulmaya inancınız tam olsun!*"³¹

Mustafa Ali Bey seyahatleri sonrasında Kaşgar'a döndüğünde tasarladığı eğitim sistemini uygulamaya geçirmek için yoğun mesaiye başlamıştır. Doğu Türkistan'da uzun süre devam eden medrese eğitiminden sonra Batı Türkistan'dan gelen öğretmenler ile Ruslara esir düşerek Bolşevik ihtilalinden sonra serbest kalan Türk subaylarının gayretleri ile modern eğitime ciddi anlamda geçiş yapılmıştı. Bu eğitimcilerin bir bölümü komünizm fikrine yakın durdukları için onların öncülük ettiği eğitim hamlesine ülkede nüfuzları artan Sovyet yetkilileri tarafından bir engel çıkartılmamıştı. İngiliz kaynaklarının verdiği malumata göre aileler cinsiyet farkı gözetmeksizin çocuklarının eğitim almalarını sağlıyordu. Bununla birlikte Türk mekteplerinde Fen bilimlerinin yanında Türk tarihi ve kültürüne ilişkin dersler de okutulduğundan Çinli yetkililerin buralardaki eğitimi engellemek için uğraş verdiği anlaşıyordu.³² Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte millî eğitim hız kazandı ve bir merkezden yönetilmeye başlandı.³³

Mustafa Ali ve Mahmut Nedim Beyler, çeşitli okulları ziyaret etmeleri yanında orduya tavsiyelerde bulundular ve birçok yerel bayrak yerine ulusal bir bayrak kullanılmasını önerdiler. Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı onların tavsiyesine kulak verdi ve mavi zemin üzerine beyaz yıldız ve hilal şeklindeki Doğu Türkistan bayrağını yarattı.³⁴ Mustafa Ali Bey, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başbakanı Sabit Damolla ile de yoğun bir mesaiye girişerek Türkistan mücadelesini örgütlemeye gayret gösterdi.³⁵

Sovyet Rusya'dan gelen Sultanbek, Belıram Efendi ve Sofızade gibi kimseler de Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin hükümet ve ordu teşkilatının tanzim edilmesine katkı sağlamışlardır. Yeni Hükümetin, Dışişleri Bakanı Kasımcan Hacı'yı bir mektupla birlikte başta Türkiye olmak üzere Afganistan, İran, Amerika, İngiltere, Japonya, Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelere gönderdiği ve bu ülkelere yeni kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni tanımlarını ve kendilerine yardım etmelerini istediği belirtilmektedir.³⁶ Bununla birlikte diğer ülkelere gittiğine dair bir bilgi bulunmayan Kasımcan Hacı'nın sadece Bombay'a kadar gittiği, Türkiye'ye ise gelmediği anlaşılmaktadır.

²⁸ Mehmet Emin Buğra, *Şarkî Türkistan Tarihi*, nşr. M. Yakup Buğra, Ankara 1998, s. 426.

²⁹ Nyman, *age*, s. 114.

³⁰ Saray, *age*, s. 399-400.

³¹ Fedai Küpoğlu, *Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 186.

³² Saray, *age*, s. 400.

³³ Erkin Emet, "Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, Ankara 2007, s. 540.

³⁴ Joy R. Lee, *The Islamic Republic of Eastern Turkestan and the Formation of Modern Uyghur Identity in Xinjiang*, Kansas State University (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Manhattan, Kansas 2006, s. 40.

³⁵ Zeki Velidi Togan, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistanın Vaziyeti*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1940, s. 24.

³⁶ Alimcan İneyet, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, 2000, s. 322.

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

Türkiye’de Doğu Türkistan meselesine dair gündem hareketlendikçe Türk Hükümeti de zaman zaman açıklama yapmak durumunda kalıyordu. Anadolu Ajansı muhabirinin genel bir bilgilendirme talebi üzerine Hariciye Vekili Tefvik Rüştü Aras birtakım beyanlarda bulunmuştur. Hariciye Vekilinin belirttiğine göre Türkiye’nin bölgede hiçbir mümessili ve memuru bulunmadığı için Doğu Türkistan hakkında muhtelif yerlerden gelen haberlere ilişkin malumat eksikliği söz konusuydu. Aras, Kemalist Türkiye siyasetinin esası doğrultusunda her milletin gelişimini memnuniyetle karşıladıklarını ve dünyada kurtuluş ve ilerleme yolunda çalışanlara Türkiye’nin çizgisini tavsiye ettiklerini belirtmiştir. Ona göre dış politikada ilerlemeye uğraşan milletler için komşu ve diğer milletlerle iyi münasebette bulunmaya gayret etmek, hiçbir yabancı politikaya alet olmamak ve sulh taraftarı olmak lazımdı. Aras, beyanatını noktalarken diğer milletlerle dost geçinmenin önemine değiniyor ve bilhassa da komşuları için ancak fayda veren Sovyet Rusya ile sıcak ilişkiler kurmanın ehemmiyetine dikkat çekiyordu.³⁷

Türk Hükümetinin Doğu Türkistan meselesinde hassas bir dönemde geçtiği anlaşılmaktaydı. Hariciye Vekili Aras’ın söz konusu açıklaması başkentteki diplomatik çevrelerde farklı yorumlara sebebiyet veriyordu. İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi Greig’in ülkesine gönderdiği raporda “*Tefvik Rüştü Aras’ın Türkiye’nin Doğu Türkistan Cumhuriyeti’ne doğrudan yardım göndermesinin zor olduğunu ima ettiği*” aktarılıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ise Türkiye’nin Doğu Türkistan’a açıktan destek verememesinde Sovyetler Birliği’nin yoğun propagandasının etkili olduğunu düşünüyorlardı.³⁸

Türk basını da Doğu Türkistan meselesi ve Mustafa Ali Bey’e ilişkin gündem oluşturmaktaydı. İzmir Postası’nın Mustafa Ali Bey ile ilgili haberi “*cumhuriyetçi mahkûm*” ifadesini ekleyerek yayınlaması dikkat çekiciydi. Gazeteye göre Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti, İngiliz ve Alman entrikaları doğrultusunda komünist görüşlü ve Japon karşıtı bir devlet olarak teşkil edilmişti.³⁹ Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 5 Şubat 1934 tarihli sayısında Mustafa Ali Bey’in Kaşgar’a silah götürülmesine iştirak ettiği, kendisinin İzmir’de hükümete karşı tertiplenen suikastin meydana gelmesi üzerine Türkiye’den kaçtığı ve 1933 sonbaharında Hindistan ve Afganistan yoluyla Kaşgar’a geldiği bilgisine yer verilmişti.⁴⁰ Anlaşıyor ki basında Mustafa Ali Bey’e ilişkin kamuoyunu yanıltma potansiyeline sahip, kaynağı belirsiz iddialar yer almaktaydı.

8 Ocak 1934 tarihinde Dr. Mustafa Ali Bey “*Doğu Türkistan Cumhuriyeti Fevkalâde Elçisi*” namıyla Yaş Türkistan Dergisine bir mektup göndermiştir. Dergi yönetimi okuyucularının dikkatini Peşaver’den yazılan bu mektuptaki Türkiye’ye ait satırlara çekmek istiyordu. Yönetime göre Mustafa Ali Bey’in Türkiye hakkında söyledikleri “*Rus Bolşevikleri’nin bilinen bir maksat için uydurdukları ve bir kısım Avrupa basını sayfalarında çıkan ‘Doğu Türkistan’da Kemalcilere karşı Türk aydınları toplanmışlar’ şeklindeki şayiaların kesinlikle temelsiz ve yalan*” olduğunu göstermekteydi. Mustafa Ali Bey mektubunda şu hususlara vurgu yapıyordu:

“...Türkiye’den sonra Doğu Türkistan da kendisini esaretten kurtarmış bulunuyor. Ben Doğu Türkistan’a gittim. Bağımsızlık mücadelesine kısmen katıldım. Yeni kurtulan on beş milyon Türk ile yeni teşkilatta beraber çalıştım. Doğu Türkistan kuruluş ve teşkilatlanma dönemini tamamlamak üzeredir. Reiscumhur Hoca Niyaz Hazretleri’dir. Hoca Niyaz, Çinlilere karşı ilk mücadele bayrağını açan Doğu Türkistanlı olduğu için büyük bir hürmet ve güven kazanmıştır... Doğu Türkistan aydın Türklere muhtaçtır. Subay, öğretmen, yönetici, doktor, matbaacı, dizgici ve el sanatları ile uğraşanlar için geniş bir saha açık durmaktadır. Yapılacak en hayırlı uygulama kendi parasıyla Türkistan’a kadar gidemeyen ve şurada burada, yabancı ellerde oturan Türkistanlıları Doğu Türkistan’a sevk etmektir. Teşkilatlıktaki kudretiniz Türk dünyası tarafından bilindiği için sizden bu hususu rica ediyorum. Şerefli bir macera arayan asker, işsizlikten şikâyet eden doktor, işi bozulan zanaatçı Türklere derhal Kaşgar’a hareket etmelidirler. Yepyeni ve bakir bir Türk ülkesi Türk aydınlarını, bilhassa Türkistanlıları bekliyor. Altın, gümüş, bakır, taşkömürü, petrol, pamuk ve ipek üretimiyle dünyanın en zengin topraklarına sahip olan atalar yurdu Türkistan, bugün Batı tekniğiyle donanmış azim ve irade sahibi aydın insanları istiyor. Biz bugün Doğu Türkistan’ı kurtarmak işiyle değil - çünkü o kurtulmuştur- onu donatmakla meşgulüz. Tekrar esarete düşmemesi, yine bir Bolşevik istilasına maruz kalmaması. İşte bizim hedefimiz budur. Avrupa’nın muhtelif yerlerinde ve Türkiye’de birçok Türkistanlı aydın var. Onlara hitap ediyorum: Milletiniz veya nefsiniz için bir ihtirasınız, bir emeliniz varsa, Kaşgar’a geliniz. Orada sizi bir önder gibi, bir kurtarıcı gibi karşılayacaklar ve gurbetin kalplerinizde açtığı mazlum çukur dolacaktır. Kendi yurdunuzda, atalarınızın yurdunda olacaksınız...”⁴¹

Mustafa Ali Bey’in mektubu Doğu Türkistan’ın yetişmiş insan kaynağına duyduğu ihtiyacı da gözler önüne sermekteydi. Hükümetin Fevkalâde elçisi unvanıyla Mustafa Ali Bey, Doğu Türkistan millî mücadelesinin tam anlamıyla başarılı olabilmesi için Türklere Kaşgar’a gelme çağrısı yapıyordu. Diğer taraftan Doğu Türkistan millî mücadelesini baltalamak isteyen Rusların ortaya attıkları iddiaların temelsiz olduğunu ortaya koyan Mustafa Ali Bey, kamuoyundan geniş bir destek talep ediyordu.

³⁷ Türk Diplomatik Arşivi (TDA)/571/35962-141907-4, 01.01.1934; *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat 1934, s. 10-11.

³⁸ Saray, *age*, s. 398.

³⁹ Nyman, *age*, s. 114.

⁴⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1934, s. 2.

⁴¹ *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat 1934, s. 6-9.

Sovyet Rusya bilhassa Türk matbuatında çıkan haberler üzerine dönemin Ankara Büyükelçisi Yakov Zaharoviç Suriç kanalıyla Doğu Türkistan hareketine ilişkin bazı istihbarî malumat aktarmıştır. Doğu Türkistan'ın vaziyeti hakkında Büyükelçi Suriç'in verdiği malumat 22 Ocak 1934'te Yüksek Başvekâlete ve Büyük Erkânharbiye Riyâsetine takdim kılınmıştır.⁴² Büyükelçi, Doğu Türkistan'da faaliyette bulunan başlıca iki gruptan söz etmektedir. Bunlardan biri Uygurlardan sabık Hoten Emiri Sabitüddin Molla'nın riyaseti altında olup Enver Paşa'nın mensuplarından Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Mahmut Nedim Bey'den müteşekkil bir cenaktır. Bu grup İngilizlerle münasebetedir. Suriç'in ifadesiyle grubun programı şiddetle klerikal olup tamamen teokratik bir idare tesisi taraftardır. Büyükelçi grubun dini temelli bir yönetim modelini benimsediğini öne sürmekle beraber bu noktada iddiasını destekleyici kanıtlar sunmamaktadır. Ona göre bu isimler esas itibariyle Panislamist ve kısmen de Panturanist idi. Bu grubun maksadı İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı Doğu'da bir tampon devlet (État tampon) tesis etmektir. Suriç'e göre Şeyh Sait İsyanı Türkiye'ye karşı niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu hareket de Rusya'ya karşı aynı sebeple ve aynı şekilde yapılmakta ve Şeyh Sait İsyanında etkili olan harici tesisler burada da aynen kendini göstermekteydi. Raporda bahsedilen ikinci gruptan ise Çin kontrolünde hareket ederek bölgede özerk bir yönetim kurulmasını amaç edinen bir cenah kastediliyordu.⁴³ Raporda yer alan değerlendirmelerin Sovyetlerin tipik bakış açısını yansıttığı görülmektedir. Doğu Türkistan mücadelesinde adı geçen kişilerin İngiliz politikaları doğrultusunda hareket ettiğini savunan Büyükelçinin ortaya koyduğu iddialar, Rusya ve İngiltere arasındaki jeopolitik mücadelenin bir yansıması durumundadır.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın izahattan edinmiş olduğu intibaya göre Doğu Türkistan istiklal hareketi henüz istikrarlı bir şekil almaktan uzak görünüyordu. Yabancı tesirlerin faal rol oynadığı ve kamuoyunun hassasiyet gösterdiği bu hareketler karşısında Türk matbuatının alacağı vaziyet hassas bir görünüm arz etmekteydi. Hariciye Vekili, siyasi istiklallerini kaybetmiş milletlerin bunu geri almak uğrunda mücadelelerini lazım olduğu şekilde idrak edememenin prensiplerine ters düştüğü kanaatindeydi. Son seneler zarfında Orta ve Uzak Doğu'da milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi tesiriyle Doğu Türkistan'da akislerini bulan bu hareketler bilhassa aynı ırktan olan bir toplumla ilgili bulunması itibariyle memnuniyet ve takdirle karşılanıyordu. Aras, Doğu Türkistan'daki yeni Türk devletinin dini esaslara dayanmasının, din ve devlet işlerini birbirinden tamamen ayırmış olan Türkiye'nin esaslı prensiplerine hiç uygun olmayacağını düşünüyordu. Bu sebepten Doğu Türkistan'ın istiklâl meselesinde Türk matbuatının sadece ajans haberlerinin tefsirsiz bir surette yayınlanmasıyla yetinmesinin uygun olacağı ifade ediliyordu.⁴⁴

Anlaşıldığı üzere Türkiye, birtakım haklı endişeler nedeniyle Doğu Türkistan meselesinde daha net bir pozisyon almak durumunda kalmıştı. Bir taraftan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yönetim şekli ve yeni hükümetin tam olarak yerleşmemesi, diğer taraftan Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü devletlerle olan ilişkileri bu hususu haklı göstermektedir. Özellikle Sovyet yetkililerin Türk makamlarını Doğu Türkistan meselesinde kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bir diğer neden olarak İzmir Suikastine karıştığı iddiaları yer alan Mustafa Ali Bey'in Kaşgar Doğu Türkistan hükümetince görevlendirilmesinin Türk hükümetinde yaratmış olabileceği menfi tesir belirtilebilir.

28 Ocak 1934'te Hariciye Vekâleti'nden Moskova Büyükelçiliği'ne gönderilen yazıda Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye elçi geldiği iddiası açıklığa kavuşturulmuştur: “*Şarkî Türkistan'dan buraya elçi geldiği ve tarafımızdan kabul olunup tanıma muamelesi yapıldığı hakkındaki rivayet tamamıyla asılsızdır ve zaten keyfiyeti burada ajansla da tekzip edeceğiz. Bundan başka bu gibi tertipler ve teşekküller önündeki sarih vaziyetimizi ve Sovyet dostlarımıza karşı sarsılmaz dostane tavır ve hareketimizi münasip ve açık bir beyanatla da ilk fırsatta ifade etmek tasavvurundayız. İş'arımızdan Başvekâlete, Dâhiliye Vekâletine ve onun Matbuat Dairesine ve Halk Fırkasına malumat arz edilmiştir.*”⁴⁵

Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal⁴⁶ 24 Şubat 1934 tarihinde Doğu Türkistan'daki gelişmeler hakkında Hariciye Vekâletine bazı malumatlar göndermiştir. Edinilen bilgiye göre Mustafa Ali Bey, Tire'de hükümet tabibi iken bu vazifesini bırakıp önce Mısır'a, oradan da İran üzerinden Afganistan'a gelmiş, burada 15-20 gün kaldıktan sonra İran'da yanına şoför Nedim Efendi isminde birini alarak Yarkent yolu ile Kaşgar'a gitmiş ve orada 20 gün kaldıktan sonra arkadaşını bırakarak Hindistan'a dönmüştü. Mustafa Ali Bey'in *Doğu Türkistan Fevkalâde Murahhası* sıfatı ile Lahor'da “*Sivil ent Militari gazet*” de çıkan bir beyanatının tercümesi

⁴² TDA/571/35962-141907-1, 22.01.1934.

⁴³ TDA/571/35962-141907-2, 22.01.1934.

⁴⁴ TDA/571/35962-141907-2, 22.01.1934.

⁴⁵ TDA/571/35962-141907-3, 28.01.1934.

⁴⁶ Büyükelçi Memduh Şevket Esenal 19.11.1933-31.10.1941 tarihleri arasında görev yapmıştır. *T.C. Kabil Büyükelçiliği*. <https://kabil-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, 26.07.2023, sa. 10:30.

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

ile yine bu zatın *Zemindar Gazetesine* yazdığı bir mektup tercümesi de Hariciye Vekâletine takdim edilmiştir.⁴⁷ Söz konusu tahriratın bir sureti de Dâhiliye Vekâletine iletilmiştir.⁴⁸

Lahor'da çıkan "*Sivil ent Militari gazet*" in 25 Ocak 1934 tarihli nüshasında Çin Hükümeti'ne isyan ederek Hoca Niyaz Hacı'nın reisliği altında bir cumhuriyet ilanına kadar varan Doğu Türkistan'ın vaziyeti hakkında Mustafa Ali Bey ile yapılan bir mülakata yer verilmiştir. Muharririn aktardığına göre Mustafa Ali Bey, Çinlilerin Çan-Çun dedikleri valinin oturmakta olduğu Urumçi'nin zaptından sonra bir plebisit ile hükümetin şeklinin tayin olunacağını umuyordu. Mustafa Ali Bey, yeni hükümetin doğduğu şehir olan Aksu şehri kalesinde bin kadar Döngen⁴⁹ ve 200 kadar Çinli bulunduğunu belirtiyordu. Hindistan ahalisi Türkistan'da yalnız yeni ve eski Kaşgar şehirlerini tanıyor ve onunla meşgul oluyorlardı. Yarkent, Hoten, Kuçar, Aksu, Turfan, Kumul ve Altay gibi Türkistan'ın sair şehirlerini tanımıyorlardı. Yeni kurulan cumhuriyet topraklarında oturan ahalinin ekseriyeti bir ırka mensup bulunuyordu. Dilleri de aynı lehçeye sahip olan Türk dili idi. Ufak bir kısım Moğol hariç tutulacak olursa onların dinleri de birdi. Moğollar 500 bin kadardı ve hâlen Apollon'a; Güneş Allah'ına taparlardı. Onlar Moğolistan'a hudut olan Altay dağlarında yaşarlardı. Bütün hükümet nüfusu 10 milyondan fazla idi.⁵⁰

Mustafa Ali Bey'in aktardığına göre yeni hükümetin ilanından az evvel Çin'in 750 senelik hükümeti bozulmaya ve zayıflamaya başlamıştı. Çin-Japon muharebesinden sonra Nankin Hükümeti tarafından gönderilen vali, memleketi kötü idare etmişti. Çin valilerinin "*Van*" denilen bir takım küçük Hanlarla yaptıkları istibdat birçok kıyımaya sebep olmuştu. Bu ihtilaller 12 kadardı. Yakup Han devrinde 18 sene kadar süren bir hükümet devresi bulunsa da bu hükümet devam edememişti.⁵¹ Mustafa Ali Bey, şimdi Çinliler üzerinde tam bir galibiyet kazanıldığını ve demokrasi esasları üzerine yeni bir hükümetin ilan edildiğini vurguluyordu. Yeni Cumhuriyet, Rusya ile münasebetlerinde büyük bir zorlukla karşılaşmamıştı ve kendilerine lazım gelen ölçüde Rus mallarını satın alabiliyordu. Çin Hükümetine karşı yapılan isyan çeşitli bölgelerde bir zaman devam etmişti. Çinlilerin ellerinin hükümetten çekilmesi, Altay'daki Kazak Türklerinin lideri Şerif Han Töre'nin askerî yardımı ile mümkün olmuştu. Mustafa Ali Bey, Türkistan isyanlarının başlıca sebebi olarak Çinlilerin müstemlekecilik siyasetleri ile Çinlilerle Uygur kadınlarının evliliklerini tanımak gibi sosyal adetlere karışmalarının etkili olduğu kanaatini taşıyordu.⁵² Esasen Türkistan isyanlarının nedenleri çok yönlüdür. Çin'in Doğu Türkistan'ı müstemlekeleştirme amacı güden politikaları ve bu süreçte Uygur halkının kültürel ve sosyal yapısına zarar veren uygulamaları, isyan hareketlerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu durum, Türkistan isyanlarının geniş bir tarihsel bağlama yerleştirilmesi gerektiğini de göstermektedir.

Yeni cumhuriyetin endişe ettiği meseleler, halihazırdaki vaziyeti ve müşkülâtı hakkındaki suale Mustafa Ali Bey şu şekilde cevap veriyordu:

"Nankin Hükümeti atıde kendi dâhili müşkülâtı ile meşgul ve bu sebeple zayıf olduğundan ve gayet uzak olup Türkistan'la arasında; şimdi Nankin Hükümetine isyan etmiş olan ve içinde takriben iki yüz bin Müslüman yaşayan Gansu vilayeti bulunması hasebiyle Türkistan, Çin'den korkmamaktadır. İkinci tehlike Döngenler olarak gösterilebilir; ancak onların da tutunabildikleri yer yalnız Kaşgar yeni şehriden ibarettir. Şüphe yok ki Cumhuriyet, hepsinden fazla Rusya'dan korkar. Çar zamanında Rusya, Şarkî Türkistan üzerine atılmıştı; şimdi Sovyet Hükümeti Çar rejimi kadar haristir. Yeni Cumhuriyet yalnız Komünizmden korkuyor ve onunla mücadele için her ne mümkün ise yapmaktan geri durmuyor."⁵³

Yeni Cumhuriyetin nazırları hususunda Mustafa Ali Bey tarafından verilen isimler ve açıklamalar ise şu şekildedir:

"Cumhur Reisi - Hoca Niyaz Hacı: Kumul vilayeti hamı idi. Bu adam on yedi arkadaşı ile önce Çinlilere karşı isyan etmiştir.

Başvekil - Sabit Abdülbaki: Türkistan'ın dinî reislerindedir. Bu adam Hindistan'da ve Mısır'da ve Türkiye ve Hicaz'da dolaşmış ve seyahatler etmiştir.

Hariciye Nazırı - Kasım Can Bey: Urumçi'dendir. Yüksek tahsili vardır.

Dâhiliye Nazırı - Yunus Sadı Bey: Nankin'de okumuş ve İlahiyat doktoru olmuştur. O Rus mekteplerinden birinde de okumuştur. Eskiden Kaşgar valisinin muavini idi.

⁴⁷ TDA/571/35962-141909-14, 24.02.1934.

⁴⁸ TDA/571/35962-141909-13, 04.04.1934.

⁴⁹ Döngen kelimesi, Çince'de "*Tung-kan*", Rus ve Batı kaynaklarında ise "*Tungan*" ve "*Dungan*" olarak geçmektedir. Doğu Türkistan Türkleri, bütün Çin Müslümanlarına bu adı verirken, günümüzde onlar daha çok "*Hui-hui*" veya "*Hui-tse*" adıyla bilinmektedir. Bkz. Hee Soo (Cemil) Lee, "Döngen", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 517.

⁵⁰ TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 1.

⁵¹ 1867'de Kaşgar Hânlığı'nın hâkimi olan Yakup Bey, 1877'deki vefatına kadar hüküm sürmüştür. Çin Ordusu bir yıl sonra Doğu Türkistan'ın tamamını işgal etmiştir.

⁵² TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 1-2.

⁵³ TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 2.

Maarif Nazırı - Abdülkerim Mahdum: Muallim mektebi müdürü.

Maliye Nazırı - Ali Ahunt Bay: Zengin tacirlerden.

Harbiye Nazırı - Uruz Bey: Kırgız aşiret reislerinden ve büyük muharip.

Adliye ve Mezahip Nazırı - Zarif Kari.

Sihhat Nazırı - Abdullah Han: Rus Türkistanındandır. Rus muallim mektebinde okumuştur. Hilal-i Ahmer reisidir.

Ticaret ve Arazi Nazırı - Abdülhasan Hacı

Nazırlar heyetine memur: Hacı Alem Ahunt"⁵⁴

Mustafa Ali Bey, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümetine ilişkin verdiği listede Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'yı yanlış bir şekilde Kumul Wang'ı olarak zikretmektedir. Diğer taraftan bazı nazırlıkların da eksik olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

Lahor'da Zemindar gazetesine yazılıp 13 Şubat tarihli ve II numaralı Medine gazetesinde yer alan Dr. Mustafa Ali Bey'in beyanat tercümesi ise şu şekildeydi:

1. Şarkî Türkistan coğrafya vaziyeti ile Afganistan'a benzer; yani iki rakip saltanat arasındadır. Bu sebeple onu muhafaza etmek mümkündür ve bu rekabetten istifade olunabilir. Biz gazeteci kardeşlerimizden bu mühim noktayı unutmamalarını rica ederiz.
2. Eğer bu zamanda Çin Hükümetine karşı vatanımızı muhafaza etmek istersek yeni silahlarla mücehhez olmalıyız; yoksa biz Rus ve Japonya gibi büyük devletlerin tantanasından mahfuz kalamayız. Bu sebeple biz öyle bir dost aramak mecburiyetindeyiz ki bize lüzumu olan esliha ve para ile yardım edebilsin. Ancak bizim öyle bir dosta ihtiyacımız vardır ki bize hukuk müsavatu üzerine muamele etsin ve amir ve hamî olmasın.
3. Biz dünya efkâr-ı umumiyesine bunu söylemek isteriz ki biz fiilen hürüz; kavlen değil ve tekrar Çin'in veya diğer bir milletin kölesi olmayı kabul etmek istemiyoruz. Biz mayub ve noksan bir hürriyet istemiyoruz; öyle bir hürriyet istiyoruz ki onda kayıt ve şart olmasın.
4. Biz gazeteci kardeşlerimizden rica ediyoruz ki bugünkü siyasi menafimizi nazara alsınlar ve Türkistan işlerini Hindistan meselesi ile karıştırmasınlar.
5. Bizim ricamız şudur ki mutedil makaleler ile Londra efkâr-ı umumiyesini hükümetimizin teyidinde hazırlasınlar ve İngiltere Hükümetine anlatsınlar ki Hindistan ve İngiltere'nin iktisadi menafii bu müphem vaziyetin devamına müsaade edemez ve Çinlilerin yeniden Türkistan'a hâkim olması yalnız faydasız değil hatta büyük bir tehlikedir."⁵⁶

Doğu Türkistan'da millî bir cumhuriyetin tesisine dair haber ve makalelere Avrupa basınında da rastlanmıştır. Fransız Dışişleri Bakanlığının resmî sözcüsü konumunda olan *Temps*'in 5 Şubat 1934 tarihli sayısında "*Çin Türkistan'ı*" başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Söz konusu makalenin Bolşevikler tarafından yayılmakta olan iddialardan etkilendiği görülmektedir. Yaş Türkistan Dergisi yönetimi, *Temps*'te yer alan Doğu Türkistan'da Kemalciler aleyhtarları grupların faaliyetlerine ilişkin haberlerin gerçekte ilgisi olmadığını beyan etmiştir. Buna delil olarak da Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti fevkalade elçisi Dr. Mustafa Ali Bey'in kendi dergilerinde yayınlanan mektubunu işaret etmişlerdir.⁵⁷ Tüm bu bilgilendirici çabalara rağmen Kemalizm karşıtı unsurların Doğu Türkistan'da kümelenmiş olduklarına dair asılsız iddialar Türk kamuoyunu menfi yönde etkilemeye devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, Doğu Türkistan'ın durumuna ilişkin diplomatik kanalları vasıtasıyla bilgi edinmeye gayret göstermiştir. Bu noktada Tokyo Türk Maslahatgüzarlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkistan'da vuku bulan gelişmeleri takip edebilmesi noktasında bir kaynak görevi üstlenmiştir. Hariciye Vekâleti, Kabil Büyükelçiliğine yazdığı 29 Nisan 1934 tarihli yazıda Dr. Mustafa Ali Bey'in yeni teşekkül eden Kaşgar Doğu Türkistan Hükümetinde resmi bir vazife alıp almadığının araştırılması istenmiştir.⁵⁸ Memduh Şevket Esendal imzalı cevabî yazıda Mustafa Ali Bey'in Kaşgar'daki hükümet teşekkülünü ve kendisini de o hükümetin fevkalade murahhası olarak ilan ve teşhir ettiğinden ve bu isimle gazetelere beyanatta bulunduğundan söz edilmiştir. Büyükelçinin belirttiğine göre Döngönlü'nün bir hücumu ile hükümet denen heyet dağıldığından Kaşgar'da ve Doğu Türkistan'da istiklal mücadeleleri devam etmekle birlikte Türkistan'ın bir kısmı Türklerin ellerinde ise de herkesçe bilinen yolda bir teşekkül mevcut değildi. Bu sebepten Mustafa Ali Bey'in kendisini bir hükümetin mümessili olarak ilan etmesine bakmayarak onu Türkistan'daki istiklal mücadelesine bir müddet için iştirak etmiş kabul etmek daha doğru olacaktı. Esendal, "*Mustafa Ali Bey'in son zamanlarda işlerin sarpa*

⁵⁴ TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 3.

⁵⁵ Cumhuriyetin kabinesi için bkz. El Bageri, *age*, s. 422.

⁵⁶ TDA/571/35962-141909-14, 24.02.1934.

⁵⁷ *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat 1934, s. 13-16.

⁵⁸ TDA/571/35962-141909-11, 29.04.1934.

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

sardığını görerek Afganistan'a gelmiş ve bir iş beceremeyeceğini anladığından memlekete dönmek kaydında bulunduğunu" ifade etmişti.⁵⁹

Tokyo Maslahatgüzarlığı, Doğu Türkistan'ın durumuna ilişkin teferruatlı bir rapor hazırlayarak 21 Nisan 1934 tarihinde Hariciye Vekâletine sunmuştur. Maslahatgüzar Nebil Batı⁶⁰ tarafından hazırlanan çok gizli ibareli raporda Çin, İngiltere, Rusya ve Japonya'nın Doğu Türkistan'a yönelik politikaları, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreç ve Asya'da vuku bulan gelişmelere dair değerlendirmeler başta olmak üzere pek çok mesele teferruatlı olarak ele alınmıştır. Diğer taraftan Maslahatgüzar, Türkistan meselesinin yabancı matbuattaki yansımalarını da yakından takip etmiş ve bu hususta Türk Hariciyesini bilgilendirmiştir. Uzak olmayan bir gelecekte Asya meselesinin bel kemiğini Türk meselesinin teşkil edeceğini düşünen Batı, Doğu Türkistan istiklal hareketi ve Cumhuriyetin tesisinde Türk inkılabının kuvvetli tesirinin altını çizmiştir.⁶¹

Berlin'de yayınlanmakta olan *Millî Yol Gazetesi*'nin 1934 yılı Mayıs nüshasında çıkan haber Riyaseticumhur Umumi Katipliği, Dâhiliye Vekâleti ve Büyük Erkanıharbiye Reisliğine takdim edilmiştir.⁶² Söz konusu gazete nüshasında "*Şarkî Türkistan Fevkalâde Murahhası Doktor Mustafa Ali Bey ile Musahabe*" başlığı ile önemli bir görüşmeye yer verilmiştir. Osmanlı Hanedanı'ndan Şehzade Cemal Efendi'nin Doğu Türkistan'a gideceği yönündeki haberlere açıklık getiren Mustafa Ali Bey, şehzadenin oraya gitmesi durumunda mücahitlerin cumhuriyetçi ve saltanatçı şeklinde iki zümreye ayrılması tehlikesi doğacağını, böyle bir şey olmasa dahi düşmanların bu durumdan fayda sağlama ihtimali bulunduğunu ifade etmiştir. Onun düşüncesine göre Doğu Türkistan'ın bütün ümidi Gazi Türkiye'sinde idi. Devrin siyasi şartları ne olursa olsun Türkiye'nin Doğu Türkistan istiklal mücahitlerine karşı ilgisiz olmadığı, mevcut alâkanın yardımsever bir destekle taçlanacağı ümit ediliyordu.⁶³

Mustafa Ali Bey, Türkiye'de kendi aleyhinde yapılan neşriyata dair de beyanatta bulunmuştur. Rus *Tass Ajansı*'nin propagandasını bu hususta sebep olarak gören Mustafa Ali Bey, Rusya'nın fazlasıyla telaş içinde olduğu kanaatini taşımaktadır. Diğer taraftan kendisinin Serbest Cumhuriyet Fırkasına mensup olduğu ve fırka dağıldıktan sonra Halk Fırkasına girmediği de biliniyordu. Onun fikrine göre resmî makamların Doğu Türkistan meselesi hakkında ihtiyatlı davranmasının sebebi de buydu. Mustafa Ali Bey sözlerine şu şekilde devam ediyordu: "*Yegâne kuvvet Türkiye'dir. Türkiye'den ayrı bir siyaset takip etmeyeceğiz. Bizim muvaffakiyetimizin birinci şart-ı resmî Türkiye'nin bize itimat etmesidir... Şarkî Türkistan halkının Türk oldukları ve bugün fiilen müstakil oldukları da bir hakikattir. Rusya, Türkiye şfâr-ı umumiyesini kazanmanın kendisi için fâideli olduğuna kanaat ederse, Şarkî Türkistan'ın istiklâlini tanırrsa, Türk-Rus dostluğu hakikî surette teessüs edebilir. O vakit Türkiye, Şarkî Türkistan'da muhtaç olduğumuz mütehasısları yollar.*"⁶⁴

Mustafa Ali Bey kendisine yöneltilen Şehzade Abdülkerim Efendi'nin⁶⁵ Japonya'dan Doğu Türkistan'a gitme ihtimaline ilişkin bir soruya da cevap vermiştir. Mustafa Ali Bey, şehzadenin gelişinin aynı zamanda Japonya'ya bölgede etkin kılacağı kanaatini paylaşmaktadır. Japonya'nın, ileri görüşlü devlet adamları tarafından idare edildiğini ümit eden Mustafa Ali Bey, bu ülkenin Türk kamuoyunu kaybetmek istemeyeceğini düşünmektedir. Onun değerlendirmesine göre Japonya, Doğu Türkistan'ın Türkiye'nin malısını takip ettiğinin, Cumhuriyetçi olduğunun ve bütün Türk ülkelerinin Türkiye'yi kendilerine örnek olarak kabul ettiklerinin bilincindeydi. Mustafa Ali Bey görüşlerine şu cümlelerle açıklık getiriyordu: "*Cumhuriyetçilik şimdiki Türk dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkûre birliği, yol birliği meselesidir. Bugün Türkiye krallık usulünü kabul ve Gazi'yi Hakan ilân ederse, zannederim ki Şarkî Türkistan o gün Hoca Niyaz Hacı'ya padişah ilan eder.*"⁶⁶

Türkiye'den Doğu Türkistan mücadelesine katılım gösterenler olduğunu vurgulayan ve bu meselede Rusya'nın konumuna dair de açıklamalarda bulunan Türk müsteşar, Doğu Türkistan'ı fiilen ve ahden Rus müstemlekesi halinde bulduklarına dikkat çekmektedir. Tabiatıyla mücadelelerinin hem Çin hem de Rusya'ya karşı olduğunu hatırlatan Mustafa Ali Bey, Rusya'nın istikametini değiştirmesi gerektiği ve bunun sözle değil fiilen ispat edilmesine ihtiyaç bulunduğu düşüncesindedir. Doğu Türkistan üzerinde ne iktisadî ne de siyasi hiçbir emeli olmadığını ilan ederek, bu Türk yurdunun istiklâlini teslim etmedikçe Rusya aleyhindeki mesailerine devam edeceklerini vurgulayan Mustafa Ali Bey, önemli gördüğü şu hususun da altını çizmektedir:

⁵⁹ TDA/571/35962-141909-8, 01.06.1934.

⁶⁰ Maslahatgüzar Nebil Batı 17.12.1931-13.02.1936 tarihleri arasında görev yapmıştır. T.C. Tokyo Büyükelçiliği. <https://tokyo-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, 26.07.2023, sa. 10:50.

⁶¹ TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934.

⁶² TDA/571/35962-141907-5, 27.05.1934.

⁶³ TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 1.

⁶⁴ TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 2.

⁶⁵ II. Abdülhamit'in torunu olan Şehzade Abdülkerim Efendi, Mayıs 1933 tarihinde Tokyo'ya gelmiştir. Japonya, Doğu Türkistan'da çıkan ayaklanmayı örgütleyerek Doğu Türkistan'da Şehzade Abdülkerim Efendi'nin idaresinde bir kukla devlet tesis etmek istemiştir. Bkz. A. Merthan Dünder, "Şehzade Abdülkerim Efendi'nin Japonya'nın Desteğiyle Türkistan İmparatoru Olma Meselesi Üzerine", *Bilig*, S. 66, 2013, s. 80.

⁶⁶ TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 2-3.

“Bizim bu mesaimizin Türk dünyası için zararı olduğunu dünyada bir tek adam, yani Gazi söylerse onu dinleriz. Türk milleti ne kazandıysa, bir kahramana itaat ederek kazanmıştır. Türkiye’yi kurtarmayı bilen Gazi, elbette bu işi bizden daha iyi bilir der ve yolumuzdan çekiliriz.”⁶⁷

Şüphesiz ki Dr. Mustafa Ali Bey’in müsteşar olarak görev yaptığı Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Uygur millî kimliğinin yükselişini ve savaş beylerinin baskılarına karşı direnişi yansıtıyordu. Bağımsızlıklarını ilan eden yeni Türk liderler hibrit bir yapıya vurgu yapmış, İslâm’a bağlılığın yanı sıra modern eğitim ve tıp sistemlerini de desteklemeyi önermişlerdi. Kaşgar Doğu Türkistan Hükümeti uzun süre hayatta kalamadığı için liderlerin orta ve uzun vadede neler yapabileceklerini ortaya koyabilmek zor görünüyordu. Tamamen modernizasyona mı yöneleceklerdi, yoksa şeriata dayalı bir İslâm devletini mi güçlendireceklerdi? Ya da küçük bir grubun yönetiminden daha kapsayıcı bir yönetime geçmeyi mi tercih edeceklerdi? Bu soruların dışında bir gerçek vardı ki yeni Cumhuriyet, ciddi malî sorunların yanı sıra Nankin’deki Chiang Kai-shek Hükümeti’nin ve Doğu Türkistan’daki rakip Müslüman Döngenlerin düşmanlığıyla da karşı karşıya kalmıştı. Bu rakip gruplardan birinin lideri olan Çinli Müslüman General Ma Zhongying 1934’te Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti’ne karşı harekete geçti. Yürüttüğü acımasız kampanyalar sonucu General Ma, cumhuriyetin liderlerinden bazılarını kaçmaya zorladı ve ardından Kaşgar şehrini işgal etti.⁶⁸ Nisan 1934’te General Ma’nın yaklaşık iki bin kişilik ana kuvveti Yeni Hisar garnizonunu kurtarmak için geldiğinde, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve ordusu anında dağıldı.⁶⁹

Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra Müsteşar Mustafa Ali Bey’in anavatanı Türkiye’ye geçmek için diplomatik çevrelerle temas kurduğu anlaşılmaktadır. Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal’in Hariciye Vekâletine gönderdiği yazıda Mustafa Ali Bey’in Türkiye’ye dönmek için 50 İngiliz parası istediği belirtilmektedir. Büyükelçi Esendal, Türkiye’ye dönüşünü hayırlı bulduğu Mustafa Ali Bey’e talep ettiği paranın verilmesi düşüncesinde olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰ Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü Dr. Mustafa Ali Bey’in para talebine “memleketimize gelmesinde mahzur olduğundan orada kendi haline terk edilmesi daha muvafık olacağı” şeklinde görüş bildirmiştir.⁷¹ Hariciye Vekâletinden Kabil Büyükelçiliğine gönderilen yazıda Mustafa Ali Bey’in Türkiye’deki hareketinin hep menfî olduğu belirtilmiştir.⁷²

Hariciye Vekâleti, Kabil Büyükelçiliği’ne yazdığı 2 Aralık 1934 tarihli yazıda Mustafa Ali Bey’in Türkiye’ye gitmek için yol parasını nereden bulduğuna dair malumatın gönderilmesini istemiştir.⁷³ Netice olarak Mustafa Ali Bey’in Türkiye’nin Kabil Konsolosluğu’ndan aldığı 19 Mayıs 1934 tarihli bir pasaportla 19 Temmuz 1934 tarihinde İzmir’e döndüğü anlaşılmıştır.⁷⁴ Kendisinin yol parasını nereden tedarik ettiğine ve son günlerdeki temas ve faaliyetlerine dair Kabil Büyükelçiliğinden bir bilgilendirme yazısı da Hariciye Vekâletine sunulmuştur.⁷⁵

Mehmet Emin Buğra, Mustafa Ali Bey’in Hindistan’dan sonra Türkiye’ye geçtiğini ve Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başbakanı Sabit Damolla’dan aldığı altınları da sermaye yaparak İzmir şehrinde büyük bir dükkân açtığını belirtmektedir.⁷⁶ Doğu Türkistan yılları sona eren Mustafa Ali Bey sonraki süreçte Türkiye’de yaşamaya devam etmiş ve aktif siyasetin içinde yer almıştır. 1946 Milletvekili Seçimleri öncesinde İzmir Demokrat Parti İl Örgütü’nün faaliyetlerinde aktif rol alan Mustafa Ali Bey, bir miting esnasında Cumhuriyet Halk Partisi’ni şiddetle tenkit etmiştir.⁷⁷ 1948 yılında Demokrat Parti kurucularına karşı muhalefetten ihraç edilen ve ayrılan bir grup tarafından temeli atılan ve 1953 yılında kapatılan Millet Partisi’nin kurucularından olmuştur. Siyaset hayatında Mareşal Fevzi Çakmak’ın sıkı destekçilerinden biri olmakla ön plana çıkan Mustafa Ali Bey, Millet Partisi’nin İkinci Büyük Kongresinde Genel Başkanlığa seçilmiş ve bir süre de bu görevi yürütmüştür. Kasım 1958’de kendisinin Cumhuriyet Halk Partisi’ne katıldığına dair basında haberler yer almıştır. Mustafa Ali Kentli Bey, 26 Nisan 1976’da vefat etmiştir.

SONUÇ

1933’te kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin tarihi, izlediği politikarlardan kaynaklanan zorlu bir süreçle şekillenmiştir. Yeni kurulan cumhuriyet, jeopolitik şartlar ve uluslararası ilişkilerdeki karmaşıklıklarla başa çıkmakta zorlanmıştır. Denilebilir ki cumhuriyetin tarihindeki bu dönem, uluslararası ilişkilerin karmaşıklığı ve bölgedeki çatışmaların etkisiyle belirlenmiştir.

⁶⁷ TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 3.

⁶⁸ Morris Rossabi, *China and The Uyghurs: A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield Publishers, New York 2022, s. 29-30.

⁶⁹ Jack Chen, *The Sinkiang Story*, Macmillan Publishing Co. INC., New York 1977, s. 185.

⁷⁰ TDA/571/35962-141909-10, 28.05.1934.

⁷¹ TDA/571/35962-141909-7, 07.07.1934.

⁷² TDA/571/35962-141909-9, 31.05.1954.

⁷³ TDA/571/35962-141909-3, 02.12.1934.

⁷⁴ TDA/571/35962-141909-5, 08.08.1934.

⁷⁵ TDA/571/35962-141909-1, 24.01.1935.

⁷⁶ Buğra, *Şarkî Türkistan Tarihi*, s. 431-432.

⁷⁷ *Cumhuriyet Gazetesi*, 14 Temmuz 1946.

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

Türk-Uygur münasebetleri Osmanlı devrinde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti zamanında da yakın bir biçimde devam etmişti. Söz konusu yoğun ilişkiler bilhassa Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk döneminde oldukça önemli hale gelmişti. Bu durumdan hareketle 1933 yılında Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin tesisi ve ardından İzmirli Dr. Mustafa Ali Bey'in Kaşgar'a gidişi ayrı bir değer kazanmaktadır. Yeni kurulan cumhuriyetin müsteşarı nâmıyla faaliyette bulunan Mustafa Ali Bey'in tersi yönde bazı emarelere rağmen bu ülkeye Atatürk'ün bilgisi ve izni dâhilinde gitmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Türk müsteşar, Kaşgar Doğu Türkistan Hükümeti'nin uluslararası kamuoyunda destek görmesi noktasında yoğun çaba göstermiştir. Yeni devletin yetişmiş insan gücüne olan ihtiyacı, askerî, malî ve eğitim konularında içinde bulunduğu darboğaz Mustafa Ali Bey'in yoğunlaştığı ana meseleler olmuştur.

Türk Hükümeti, Doğu Türkistan'da hiçbir temsilcisi bulunmadığını pek çok vesileyle vurgulamıştır. Diğer taraftan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin müsteşarı olarak Mustafa Ali Bey, Türkiye ile ilişkileri kuvvetlendirmek ve istiklal mücadelesine destek sağlamak noktasında pek çok gayret göstermiştir. Ancak Türkiye'nin Doğu Türkistan meselesine dair tutumu hem iç dinamikler hem de uluslararası ilişkiler bağlamında incelenmelidir. Türkiye'nin kendi soyundan gelen bu ülkeye karşı gösterdiği ilgi ve sempati, tarihsel bir perspektifle değerlendirildiğinde, uluslararası politika sahnesindeki karmaşıklıkların bir yansıması olarak anlam kazanmaktadır. 1930'ların başlarında Türkiye'nin bu meseleye yakınlığı, yeni rejimle uyumsuz siyasal yapının ortaya çıkması ve özellikle Sovyetlerin baskısı ile Çin'in diplomatik etkisi sebebiyle zayıflamıştır. Bir diğer ifadeyle, Türkiye'nin bu devletlerle olan diplomatik ilişkileri, bu hassas meselede daha dikkatli bir yaklaşım benimsemesine neden olmuştur. Ancak Türkiye, uluslararası alandaki güç durumuna rağmen bağımsızlık mücadelesi veren bu ülkeye karşı tamamen ilgisiz kalmamış ve çeşitli açık veya gizli yollarla sempatisini ortaya koymaya çalışmıştır. Şüphesiz ki başta Mustafa Ali Bey ve Doğu Türkistanlı yetkililerin çabalarına karşın, Türkiye'nin kardeş olarak gördüğü Doğu Türkistan'a arzu ettiği seviyede yardımcı götüremediği de bir gerçektir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934.

TDA/571/35962-141907-5, 27.05.1934.

TDA/571/35962-141907-1, 22.01.1934.

TDA/571/35962-141907-2, 22.01.1934.

TDA/571/35962-141907-3, 28.01.1934.

TDA/571/35962-141907-4, 01.01.1934.

TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934.

TDA/571/35962-141909-1, 24.01.1935.

TDA/571/35962-141909-3, 02.12.1934.

TDA/571/35962-141909-5, 08.08.1934.

TDA/571/35962-141909-7, 07.07.1934.

TDA/571/35962-141909-8, 01.06.1934.

TDA/571/35962-141909-9, 31.05.1934.

TDA/571/35962-141909-10, 28.05.1934.

TDA/571/35962-141909-11, 29.04.1934.

TDA/571/35962-141909-13, 04.04.1934.

TDA/571/35962-141909-14, 24.02.1934.

TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934.

2. Gazete ve Dergiler

Cumhuriyet Gazetesi, 14 Temmuz 1946, s. 1.

Cumhuriyet Gazetesi, 17 Temmuz 1946, s. 1.

Cumhuriyet Gazetesi, 31 Aralık 1933.

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Şubat 1934, s. 2.

Yaş Türkistan, Sayı 51, Şubat 1934, s. 6-9.

Yaş Türkistan, Sayı 51, Şubat 1934, s. 10-11.

Yaş Türkistan, Sayı 51, Şubat 1934, s. 13-16.

3. Online Kaynaklar

T.C. Kabil Büyükelçiliği

<https://kabil-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, 26.07.2023, sa. 10:30.

T.C. Tokyo Büyükelçiliği

<https://tokyo-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, 26.07.2023, sa. 10:50.

4. Araştırma ve İnceleme Eserler

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

ALPTEKİN, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Dâvâsı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.

ALPTEKİN, İsa Yusuf, *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985.

ANDİCAN, Abdul Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

BAYSUN, Abdullah Recep, *Türkistan Millî Hareketleri*, Alaeddin Matbaası, İstanbul 1945.

BELLER-HANN, Ildikó, *Community Matters in Xinjiang 1880-1949: Towards a Historical Anthropology of the Uyghur*, Brill, Leiden & Boston 2008.

BELOFF, Max, *The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929-1941*, vol. I, Oxford University Press, London 1966.

BOVINGDON, Gardner, *Autonomy in Xinjiang: Han Nationalist Imperatives and Uyghur Discontent*, East-West Center Washington, Washington 2004.

BOVINGDON, Gardner, *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*, Columbia University Press, New York 2010.

BUĞRA, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952.

BUĞRA, Mehmet Emin, *Şarkî Türkistan Tarihi*, nşr. M. Yakup Buğra, Ankara 1998.

CHEN, Jack, *The Sinkiang Story*, Macmillan Publishing Co. INC., New York 1977.

CHEN, Yangbin, "From Uncle Kurban to Brother Alim: the politics of Uyghur representations in Chinese state media", içinde *Inside Xinjiang: Space, place and power in China's Muslim Far Northwest*, Ed. Anna Hayes & Michael Clarke, Routledge, New York 2016, ss. 100-121.

CLARKE, Michael E., *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, New York 2011.

ÇELEBİ, Mevlüt, "Türk Kamuoyunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)", içinde *20. Yüzyıl Başlarından Günümüze Türk Dünyasındaki Siyasi, İktisadi ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, ss. 73-110.

DILLON, Michael, *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest*, Routledge Curzon, London & New York 2004.

DÜNDAR, A. Merthan, "Şehzade Abdülkerim Efendi'nin Japonya'nın Desteğiyle Türkistan İmparatoru Olma Meselesi Üzerine", *Bilig*, S. 66, 2013, ss. 79-92.

DWYER, Arienne M., *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*, East-West Center Washington, Washington 2005.

**DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR:
DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY**

EL BAGERİ, Habiburrahman, “Doğu Türkistan Cumhuriyeti Kabinesi”, *Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler*, Ed. Tülây Duran, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006, ss. 422.

EMET, Erkin, “Doğu Türkistan’da Çift Dilli Eğitim”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, Ankara 2007, ss. 537-548.

FORBES, Andrew D. W., *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

GLADNEY, Dru C., “Islam in China: Accommodation or Seperatism?”, içinde *Islam in World Cultures: Comparative Perspectives*, Ed. R. Michael Feener, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA. 2004, ss. 161-181.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1995.

İLKUL, Ahmet Kemal, *Çin Türkistan Hâtıraları - Şanghay Hâtıraları*, haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.

İNAYET, Alimcan, “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, 2000, ss. 319-324.

KE, Wang, *The East Turkestan Independence Movement: 1930s-1940s*, The Chinese University Press, Hong Kong 2018.

KOCAOĞLU, Timur, “Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri”, *Doğu Türkistan’ın Sesi*, S. 66, 2006, ss. 31-40.

KUL, Ömer, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

KÜPOĞLU, Fedai, *Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Çöküşü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

LEE, Hee Soo (Cemil), “Döngen”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 517-518.

LEE, Joy R., *The Islamic Republic of Eastern Turkestan and the Formation of Modern Uyghur Identity in Xinjiang*, Kansas State University (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Manhattan, Kansas 2006.

NYMAN, Lars-Erik, *Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interests in Sinkiang, 1918-1934*, Esselte studium, Malmö 1977.

PETRO, W., “Mongolia, Kansu, and Sinkiang as seen by a member of the Haardt-Citroën expedition”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, C. 20, S. 2, 1933, ss. 205-219.

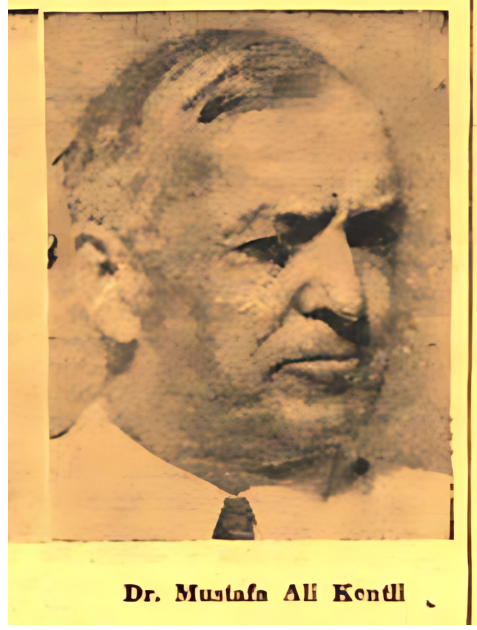
ROSSABI, Morris, *China and The Uyghurs: A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield Publishers, New York 2022.

SARAY, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Aygan Yayıncılık, İstanbul 2015.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 556-560.

TOGAN, Zeki Velidi, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistanın Vaziyeti*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1940.

EKLER

Dr. Mustafa Ali Kentli Bey'in Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan bir fotoğrafı.⁷⁸

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

⁷⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 17 Temmuz 1946, s. 1.

**DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR:
DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY**